

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ЧЕРНІГОВА У ГРАФІЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Стаття присвячена зображенням пам'яток архітектури Чернігова XI – XVIII століть на сторінках чернігівських стародруків та мальованому плані міста 1706 р.

Ключові слова: Чернігів, пам'ятки архітектури, план Чернігова 1706 р., чернігівські стародруки.

Чернігів багатий на пам'ятки давньої української архітектури. Для їхнього вивчення, охорони і використання важливе значення мають іконографічні джерела. Першорядне значення мають мальований план Чернігова «Абрис Чернігівський» 1706 р. та гравюри оригінальних видань чернігівської друкарні першого і найбільш цікавого періоду її діяльності 1679 – 1720-х років. План Чернігова 1706 р. виконаний на папері розміром 63 x 97 см. Техніка і матеріали виконання – туш, перо, пензель, олівець. Масштаб (мірило) позначений у сажнях. У центрі вгорі на стрічці підпис – «Абрис Чернігівський». На звороті зберігся первісний напис: «10. Чертеж Черниговской. 706-го октября в 31 день подал в Санкт-Петербурхе ис Чернигова Жилова полку прапорщик Иван Ильин Доли ...». Далі слова не можна розібрати. Нині цей план зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук у Петербурзі в зібранні карт, планів, креслень, малюнків, гравюр Петра I [8; 12, С.31 – 32, табл. XXXIII]. Як вважав А. А. Карнабед, «Абрис Чернігівський» створений прапорщиком Іваном Іллічем Долинським [6, С.53]. Його фотокопія зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського (Інв. № ВФ – 4295).

План Чернігова 1706 р. являє собою важливе джерело з історії, архітектури і містобудування, де зафіксовано вигляд архітектурних пам'яток Чернігова від часів Київської Русі до початку XVIII ст. Через невеликі розміри плану в ньому схематично передані просторові відношення ландшафту міста із застосуванням двох масштабних шкал. Крім стін і веж чернігівської фортеці, представлені культові і житлові споруди. Деякі з них не збереглися до нашого часу і тому ці зображення набувають особливої цінності. А ті, що існують і зараз, виглядали на час створення плану інакше. І це теж викликає науковий інтерес. Споруди представлені не об'ємно, а у вигляді фасадів. Деталі архітектурного декору фасадів не позначені. Це – переважно лінійні зображення, наведені олівцем і пером на папері. Лише в деяких місцях використано пензля. Деякі будівлі зображені досить схематично, тоді, скажімо, можна говорити про них лише в загальних рисах. В інших випадках зафіксовані деякі деталі.

У Верхньому замку ближче до східної його стіни стояла дерев'яна Михайлівська церква, яка мала три бані над трьома зрубами. У першому Черкаському замку (територія колишнього Дитинця) зображені три неіснуючі нині храми. У східній частині замку бачимо муровану трибаневу Воскресенську церкву, звернену до глядача своїм південним фасадом. Із заходу – невелика прибудова. Вгорі на рівні бань напис: «Воскресенская», а внизу: «каменная». Трохи північніше – дерев'яна п'ятизрубна з п'ятьма банями Благовіщенська церква. В південно-західній частині першого Черкаського замку ближче до Верхнього замку бачимо Богословську церкву, поставлену з дерева у три зруби з трьома верхами.

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства (доктор філософії), доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

У центрі «Першого черкаського замку» представлений мурований Спасо-Преображенський собор, зведений в 36 – 50-х роках XI ст. Це – найдавніший храм доби Київської Русі на території України, який зберігся до наших днів з деякими перебудовами і доповненнями. Значні роботи були проведені в храмі у другій половині XVII ст., за чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Для з'ясування результатів цих робіт і того, що вони змінили в зовнішньому вигляді споруди, допоможе зображення на плані Чернігова 1706 р. Над зображенням храму є напис: «соборная», а внизу дещо ліворуч: «каменная». Ці підписи засвідчують, що маємо зображення саме Спасо-Преображенського собору. Він звернений до глядача своїм головним західним фасадом, хоча це й порушує його справжню орієнтацію щодо сторін світу. Подібний підхід бачимо і в зображенні інших будівель як на цьому плані, так і в інших документах того часу. Центральна баня отримала двоярусне завершення, а первісно мала один ярус. Обабіч неї дві невеликі бані вже мають грушоподібні завершення на відміну від давньоруських. Всі підбанники світлові – мають вікна, які освітлюють внутрішній простір споруди. Так було за часів Київської Русі і так залишилось і в наші дні.

На фасаді чітко позначена центральна закомара, а бічні відсутні, тобто все виглядає, як і в наші дні. Раніше архітектор-реставратор М. М. Говденко в результаті натурних досліджень дійшла висновку, що закомар над бічними пряслами фасадів Спасо-Преображенського собору не було [4]. Цей малюнок підтвердив її думку. Біля північного кута малюнку храму можна побачити сходову вежу, а симетрично до неї біля південної стіни показані, мабуть, рештки хрещальні. Прапорщик І. І. Долинський зафіксував вигляд чернігівського Спасо-Преображенського собору відбудови головним чином 1675 р. за сприяння В. А. Дуніна-Борковського. Будівничі XVII ст. зберегли первісну основу споруди і не внесли до об'ємно-просторової композиції суттєвих змін. Нове виявилось в надбудові другого ярусу центральної бані та в зміні форм завершень усіх бань. Це пов'язано із влаштуванням перекриття даху над склепіннями на спеціальних конструкціях, яких не було в домонгольські часи. Це змінило художній образ Спасо-Преображенського собору згідно з естетичними поглядами другої половини XVII ст.

Лініями позначені плани інших споруд – Борисоглібського собору, ратуші та споруди, яка відома зараз як будинок Колегіуму. На «Абрисі Чернігівському» приблизно там, де нині стоїть будинок полкової канцелярії, вміщене схематичне лінійне зображення будинку з високим дахом із заломом. На плані ж будинок знаходиться зовні оборонної стіни над зовнішнім ровом. Це можна пояснити тим, що план окомірний, і інші споруди також представлені там, де вони в дійсності і не знаходяться.

У східній частині «Другого черкаського замку» постала на плані дерев'яна Миколаївська церква з сімома банями на п'яти зрубах. На захід від неї – тризрубна з трьома банями та опасанням церква Здвиження. Біля неї із західного боку невелика дзвіниця з одноярусним завершенням, а бані церкви мають двоярусні завершення. Катерининська церква позначена досить схематично як тридільна з трьома банями. Можна припустити, що на 1706 р. вона була ще не добудована. Вгорі напис: «Екатерининская», а внизу: «каменная». На території Третьяка, що прилягав до «Другого черкаського замку» із заходу, майже посередині його стояла на початку XVIII ст. дерев'яна Покровська церква з трьома банями на трьох зрубах.

Варто звернути увагу на зображення споруд чернігівських монастирів. На захід від Третьяка територія Єлецького монастиря обмежена лінійно позначеними стінами. У північній стіні схематично представлена невисока брама, яка зовсім не нагадує муровану дзвіницю, яка на той час була зведена (вона збереглась до наших днів). Вгорі на стрічці напис: «Елецкой монастир». У центрі монастирської території стоїть мурована церква. Під нею напис: «каменна». Ці два написи свідчать, що перед нами Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря. Більшість дослідників відносять спорудження Успенського собору до середини – другої половини XII ст. У другій половині XVII ст. храм був відбудований у нових формах. Про це йшлося у книзі «Скарбница потребная» І. Галятовського, яка вийшла друком 1676 р. у Новго-

роді-Сіверському. На «Абрисі Чернігівському» мурований Успенський собор постав своїм західним фасадом з трьома банями у центрі Єлецького монастиря. Центральна баня має двоярусне завершення, а дві бічні – одноярусні. Тут відсутня західна баня над хорами, а східну (якщо вона була) не видно за головною банею. Нині ж на Успенському соборі бічні бані мають два яруси, а центральна – три. Можливо, додатковий ярус з'явився пізніше у XVIII ст. Праворуч біля південного фасаду храму художник показав каплицю святого Якова, освячену 14 вересня 1701 р. В цілому ж західний фасад представлений досить умовно. Чітко виділені лише пілястри, портал входу та вікна. Центральне прясло фасаду має, як і нині, напівкругле завершення. Подібним чином Успенський собор зображений на чернігівській чудотворній іконі «Єлецької Богоматері». Лише на захід від центральної бані бачимо ще один підбанник із завершенням, а прибудова до південної стіни собору відсутня. Відрізняється і завершення фасаду [2., С.46 – 47]. Отже, Успенський собор Єлецького монастиря на «Абрисі Чернігівському» постав до глядача своїм головним західним фасадом із напівкруглим завершенням та трьома банями і прибудовою біля південної стіни. В загальних рисах Успенський храм виглядає майже так само і на початку XXI ст.

На території чернігівського Єлецького монастиря існує єдиний зразок дерев'яного житлового будинку XVII ст., що зберігся в Лівобережній Україні. Саме він зображений поряд з Успенським собором, правда, не біля північної стіни, як є воно в дійсності, а біля східної. Це зроблено, мабуть, для зручності показу, бо там, де знаходиться будинок, замало місця. В одній із кімнат будинку зберігся напис на сволюку: «При Феодосии Углицком архимандрите року 1688». Графічне зображення будинку Феодосія і Дмитра Туптала (Ростовського) являє глядачу одноповерхову споруду майже квадратну в плані. На поздовжньому і причілковому фасадах бачимо по троє вікон. Фундамент позначений двома горизонтальними лініями. Вкритий гонтом високий дах мав один залом.

Далі вздовж високого берега Десни дорога підводить до споруд Троїцького монастиря. Саме так написано на стрічці над зображенням Троїцького собору. Він представлений своїм західним фасадом з невеликим фігурним фронтоном. Над фасадом здійснюються три бані – центральна та обабіч дві менші з двоярусними завершеннями. Членування фасаду відсутні. Прямокутниками позначені вхідні двері та вікна. В центрі – велике вікно у вигляді хреста. Саме в Троїцькому соборі вперше в Чернігові з'явилося вікно такої форми, подібне до герба Лазаря Барановича. Іллінська церква зображена досить схематично і лише пунктиром як невелика споруда з трьома банями. Будь-які деталі відсутні.

На північ від «Другого черкаського замку» позначені стіни і споруди П'ятиницького монастиря. Вгорі на стрічці напис: «Пятницкой девичий монастырь». Стіни обведені лініями. У західній стіні – надбрамна дерев'яна дзвіниця в два яруси із завершенням. Вона дещо нагадує дзвіницю з дерева сєднівської Георгіївської церкви, яку намалював Т. Г. Шевченко весною 1846 року. В центрі монастиря представлена П'ятиницька церква в тому вигляді, якого вона набула до початку XVIII ст. Зведена в кінці XII – на початку XIII століть, споруда протягом багатьох століть зазнавала змін і перебудов. Перші відомі реставраційні роботи здійснювалися до 1670 – 1690-х років, коли тут був заснований дівочий монастир. Церква звернена до глядача своїм західним фасадом. Під центральним входом напис: «каменна». Обабіч від центрального об'єму бачимо південну і північну прибудови з банями. Така сама прибудова з банею із заходу. У кутах між ними дещо нижчі об'єми з вікнами. Центральна баня має (як і дві менші) два яруси, а не три (як можна бачити на фотографіях церкви до руйнувань 1943 р. Можна припустити наявність східної бані, закритої центральним підбанником. Автор плану 1706 р. позначив лініями головні об'єми і елементи, не звертаючи увагу на дрібні деталі. Він зафіксував результати відновлювальних робіт 1670 – 1690-х років, коли була відтворена композиція українських п'ятибанних церков, яка з'явилась спочатку в дерев'яній архітектурі, а потім перейшла до мурованого зодчества.

Важливе значення має зображення будинку чернігівського полковника Павла Полуботка за Стрижем, який не зберігся до наших днів. Його опис 1724 р. не до-

зволяє уявити зовнішній вигляд. На «Абрисі Чернігівському» 1706 р. кам'яниця звернена до глядача своїм головним фасадом. Високий дах із заломом увінчаний з обох боків «сонцями». Високий дах із заломом мав також ганок перед входом у центрі фасаду. Будинок зведений на підкліті. На користь цього свідчить і наявність другого поверху в ганку. Фасад має шість вікон – по три обабіч ганку. Малюнок доволі схематичний і умовний.

Пам'ятки архітектури Чернігова зображувались також на сторінках видань чернігівської друкарні найбільш цікавого і важливого першого періоду її діяльності 1679 – 1720-х років. Не випадково найчастіше зображувався Троїцький собор – головний храм чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, при якому і діяла друкарня. Вперше зображення Троїцького храму в техніці гравюри на дереві вміщено на звороті титульного аркуша одного із варіантів першого видання «Октоїху» 1682 р. У іншому варіанті гравюра із чудотворною іконою чернігівської «Іллінської Богоматері» без храму, Це – відбиток з дошки, вирізаної у Новгороді-Сіверському для видання «Чуда діви Марії» 1677 р. Гравюра з Троїцьким собором має розміри 163 x 127 мм. Вона повторена у чернігівських виданнях книги Дмитра Туптала «Руно орошенное» 1691 і 1697 років. У центральній частині композиції вгорі на хмарах піднесена ікона чернігівської «Іллінської Богоматері», яку з обох боків підтримують ангели. Над їхніми головами херувими. Внизу під іконою постав Троїцький храм, звернений до глядача своїм західним фасадом. Обабіч собору фігури святих Антонія та Феодосія Печерських. Саме Антоній започаткував Іллінський монастир у Чернігові, викопавши в XI ст. печери. Вся композиція обведена рамкою із двох ліній, а сама ікона оточена однолінійною рамкою.

Важливість і значення цього зображення Троїцького собору полягає в тому, що воно було виконано ще за незавершеного будівництва споруди. Храм було закладено 30 квітня 1679 р. Але інтенсивні роботи почалися лише в наступному 1680 р. після приїзду до Чернігова із Вільнюса досвідченого архітектора Йоганна-Баптиста Зауера. Зодчий представив власний проект будівлі «Абрис» у вигляді креслення чи малюнка західного фасаду. Вже у квітні 1684 р. Й.-Б. Зауер приступив до будівництва Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря на Полтавщині. За 3 – 4 сезони головні будівельні роботи завершили [1., С. 148 – 149]. На нашу думку, художник для зображення храму використав згаданий «Абрис» архітектора Й.-Б. Зауера. Відомо, що пізніше зодчий показував «Абрис» гетьману І. Самойловичу перед початком будівництва собору Мгарського монастиря. А на час виходу із друку «Октоїху» 14 жовтня 1682 р. «Абрис» Троїцького собору знаходився ще в Чернігові в Троїцько-Іллінському монастирі, при якому і діяла друкарня. Це дає можливість наочно уявити вигляд самого проекту («Абрису») чернігівського Троїцького собору архітектора Й.-Б. Зауера. За традицією краківського цеху мулярів і каменярів, де згаданий зодчий був старшим майстром, було зображення на папері головного фасаду споруди. Воно мало розміри значно більші, ніж у книзі «Октоїх», надрукованої в Чернігові 1682 р. Можна припустити, що розміри паперу, на якому було зображення фасаду чернігівського Троїцького собору, наближались до розмірів «Абрису Чернігівського» 1706 р. і становили приблизно 60 x 90 см. Такий проект і показував зодчий гетьману Івану Самойловичу.

Західний фасад Троїцького собору на звороті титульного аркуша «Октоїху» 1682 р. побудований переважно за допомогою горизонтальних та вертикальних ліній, які позначають міжповерховий та вінцевий карнизи, а також пілястри. Їх доповнюють дружні лінії вибагливого барокового фронтона та трьох бань. Затемнення позначають хрестоподібні вікна, вхідні двері та тіні всередині центрального прясла фасаду. Троїцький собор представлений на білому тлі паперу. Лише на рівні бань з'являється штрихування з фігурними білими проміжками. Деталі лиштв вікон та ніш досить точно відповідають дійсним у споруді. Хоча в нижньому ярусі бачимо по одній високій ніші та квадратній над нею, а в натурі їх по двоє.

Наступне видання чернігівської друкарні з зображенням Троїцького собору вийшло друком 1 березня 1685 р. Це – «Тріодь цвітна». На той час будівельні роботи в

Троїцькому соборі в основному завершилися. На титульному аркуші в нижній частині форти в бароковому картуші постало зображення чернігівського Троїцького собору. Форте «Трійді квітної» віддрукована з дерев'яної дошки, з якої зроблені заголовні рамки в новгород-сіверській друкарні для видання «Анфологіона» та «Мінеї загальної» 1678 р. За візирь правил київські видання, в яких угорі в центрі вміщувалась композиція «Успіння Богоматері», а внизу під нею і заголовком зображення Успенського собору – головного храму Києво-Печерської лаври. Як приклад можна назвати форти таких видань друкарні Києво-Печерської лаври, як «Патерик» 1661 і 1678 років, «Акафісти» 1671 р., «Требник» 1681 р. та інші. Форте згадуваного новгород-сіверського видання «Анфологіона» 1678 р. строго витримана в київських традиціях. Вгорі в центрі – Спас Вседержитель з Богородицею та Іоанном Предтечею («Деїсіс»), а внизу зображення споруд новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря з головним одноіменним храмом в центрі. Обабіч розлогого заголовка святі і святителі, що вельми нагадують подібні композиції різьблення на дереві царських воріт іконостасів. С.О.Клепиков вважав, що дошка цієї форти вирізана майстром «ВЛ» [7. С.147 – 148]. Відомо кілька гравюр цього гравера у київських виданнях: «Апостол» 1695 р., «Псалтир» 1697 р. та «Акафісти» 1709 р. [9. С.24]. Монограма «ВЛ» поставлена між зображенням Спасо-Преображенського собору та будинком бурси і, певно, відноситься лише до цієї вставки з архітектурними пам'ятками, а не до рамки титульного аркуша. Цю думку підтверджує гравюра на титульному аркуші чернігівського видання «Трійді цвітної» 1685 року.

Для оздоблення титульного аркуша «Трійді» вжита та ж сама дошка рамки, що і в новгород-сіверському «Анфологіоні» 1678 р. У нижній частині композиції постав західний фасад чернігівського Троїцького собору Троїцько-Іллінського монастиря, при якому діяла друкарня. Про те, що це саме Троїцький собор, свідчить напис по обидва боки від центральної бані: «Святая Троица». Замінено також і бароковий картуш. Новий теж нагадує соковите і пишне різьблення на дереві іконостасів того часу. Підпис гравера відсутній. Нема його і на рамці. Можна припустити, що гравер «ВЛ» різав лише картуш із зображенням споруд новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря. В загальних рисах зображення чернігівського Троїцького собору 1685 р. близьке до попереднього 1682 р. Але це не відбиток з тієї самої дошки, це – нова робота. На нашу думку, таку подібність можна пояснити також і спільним джерелом – кресленням Троїцького собору («Абрис») архітектора Й.-Б. Зауера.

У 1697 р. в чернігівській друкарні вийшло друком друге видання «Триакафістного молитвослова». Книга містить три акафісти, присвячені Святій Трійці, Страстям Христовим та великомучениці Варварі. Зміст книги відбився і на композиції гравюри в техніці мідьориту на титульному аркуші. У центрі угорі в овальній рамці – композиція «Старозавітня Трійця». Обабіч неї в кутах гілки з пишними квітами. Нижче з обох боків від заголовка на постаментах у вигляді звивистих колон стоять Ісус Христос з хрестом та великомучениця Варвара з галузкою і вежею. Внизу під заголовком бачимо західний фасад чернігівського Троїцького собору. Підпис автора мідьориту відсутній. Д. В. Степовик відніс гравюру на титулі «Молитвослова триакафістного» 1697 р. до творчого доробку Івана Щирського [11. С.437; 10. С.106, 156]. На нашу думку, авторство цього твору може належати Лаврентію Крщоновичу, який на час виходу в світ книги був архімандритом чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Його ім'я згадується в заголовку книги: «изображенный тцаніем всечестного отца Лаврентія Крщоновича». Гравер ретельно прорисував архітектурні членування фасаду, окремі деталі декору. Мабуть, для спрощення і зручності показано по одній ніші в першому і другому ярусах по обидва боки від центральної частини фасаду. Бароковий фронтон з обелісками представлений дещо схематично, але ближче до дійсного, відомого за натурними дослідженнями і відтвореного в процесі реставрації. Вперше до поля зору художника потрапили невисокий парапет між двома вежами, а також вкриті гонтом відкоси веж та міжярусний карниз. Таким чернігівський Троїцький собор постав після закінчення оздоблювальних робіт і освячення в 1695 р.

Варто розглянути зображення у великій тезі І. Мигури 1706 р., де представлені

шість храмів фундації гетьмана І. Мазепи. Єдиної думки дослідників щодо того, які саме храми постали в цьому мідьориті, немає. На нашу думку, зліва направо можна бачити такі споруди: Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині, Микільський собор на Печерську в Києві, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Богоявленський собор Братського монастиря на київському Подолі, церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври і, можливо, Троїцький собор у Чернігові. Хоча слід зазначити, що фронтон фасаду та фронтончик порталу вхідних дверей відрізняються від самої споруди і від інших зображень Троїцького собору в творах графіки і живопису [1. С.158].

Для нас являє інтерес також ксилографію на звороті титульного аркуша чернігівського видання «Феатрон или позор нравоучительный», яке побачило світ 30 жовтня 1708 р. Загальна композиція нагадує композицію вже згаданої гравюри на звороті титульного аркуша «Октоїха» 1682 р. чернігівського друку. В центрі вгорі тут теж зображена чудотворна ікона чернігівської «Іллінської Богоматері». Обабіч неї святі Ілля та Онуфрій. Внизу під іконою бачимо західний фасад чернігівського Троїцького собору. З обох боків від нього постаті святих Антонія та Феодосія Печерських. У цьому випадку майже повністю повторено зображення Троїцького собору у вже згаданих «Октоїху» 1682 р. та «Тріоді цвітній» 1685 р. Відмінність лише в незначних розбіжностях у формах бань, фронтонів і обелісків.

У 1717 р. в чернігівській друкарні побачило світ перше видання «Нового заповіту». На титульному аркуші вміщено заголовок у рамці, віддрукований у техніці гравюри на дереві. В центрі вгорі композиція «Новозавітна Трійця» поєднана із західним сюжетом коронування Богородиці. В центрі внизу під заголовком постав Троїцький собор своїм західним фасадом до глядача. З обох боків від нього постаті святого Антонія Печерського та пророка Іллі додатково засвідчують, що перед нами саме чернігівський Троїцький собор. Ліворуч в нижньому куті зображення Іллінської церкви чернігівського Тріцько-Іллінського монастиря. З обох боків заголовка у круглих медальйонах на двох галузках виноградної лози вміщено поясні зображення чотирьох євангелістів та апостолів. Це зображення Троїцького собору близьке до подібного на титульному аркуші вже згаданого чернігівського видання «Молитвослова триакафістного» 1697 р. Відмінність полягає у ретельнішому опрацюванні деталей архітектурного декору фасаду. Варто зазначити, що 1745 р. рамка форти з цієї дошки була відбита на титульному аркуші чернігівського видання «Правила к божественному причащенню». Текст заголовка, звичайно, став інший. П. М. Попов відзначив, що на цій рамці є не дуже виразний підпис у вигляді двох букв «КГ» [9. С.60].

1720 року в Чернігові побачило світ друге видання «Правила к божественному причащенню». На титульному аркуші рамка із заголовком виконана в техніці гравюри на дереві. Підпис в лівому нижньому куті свідчить, що автором його є відомий український гравер Никодим Зубрицький. В центрі вгорі у хмарах представлена композиція «Новозавітна Трійця» разом з коронуванням Богородиці. Нижче обабіч заголовка постаті пророка Іллі та святого Онуфрія. Нижня частина композиції містить панораму чернігівської місцевості зі спорудами Тріцько-Іллінського монастиря. У центрі західний фасад Троїцького собору представлений єдиним масивом з гладенькими площинами і майже без архітектурних членувань. Це зображення багато в чому повторює попередні, але в більш спрощеному вигляді. Верхній ярус фасаду показаний досить умовно, а в нижньому вертикальні ніші намічені точно на своїх місцях.

Отже, зображення Троїцького собору в Чернігові на сторінках чернігівських стародруків виконані в техніках гравюри на дереві та мідьориту. Найчастіше вони вміщувались у нижній частині рамки під заголовком на титульному аркуші книги. Вгорі в центрі двічі бачимо композицію «Новозавітна Трійця» у поєднанні із західним сюжетом коронування Богородиці. Лише на титульному аркуші «Молитвослова триакафістного» 1697 р. на цьому місці композиція «Старозавітна Трійця». В «Тріоді цвітній» 1685 р. на цьому місці «Деїсис», бо там використана дошка форти новгород-сіверського видання «Анфологіона» 1678 р. Два зображення Троїцького собору знаходяться на звороті титульних аркушів чернігівських видань «Октоїху»

1682 р. та «Феатрона» 1708 р. В обох випадках над собором є гравіроване зображення чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері», історія існування якої тісно пов'язана і з Троїцько-Іллінським монастирем, і з Троїцьким собором у Чернігові. Гіпотетичним є зображення чернігівського Троїцького собору на великій тезі гравера І. Мигури 1706 р. поряд з іншими п'ятьма визначними храмами Києва та Полтавщини.

Розглянуті зображення чернігівського Троїцького собору поділяються на три групи. Першу групу представляють гравюри з «Октоїху» 1682 р., «Тріоді цвітної» 1685 р. та «Феатрона» 1708 р. Вони найближчі до проекту собору, який показував архітектор Й.-Б. Зауер гетьману І. Самойловичу. До другої групи входять більш схематичні й узагальнені зображення на титульному аркуші «Правила к божественному причащенню» 1720 р. та на мальованому плані Чернігова 1706 р. Третю групу становлять гравюри з «Молитвослова триакафістного» 1697 р. та «Нового заповіту» 1717 р. Варто зазначити, що всі зображення чернігівського Троїцького собору відображають дійсні масштабні співвідношення, архітектурні членування і деталі його західного фасаду. Храм представлений з п'ятьма банями, а східні невеликі бані просто не видно.

Осібні стоїть зображення Борисо-Глібського собору – визначної пам'ятки чернігівської архітектурної школи XII ст. Зведений на території чернігівського Дитинця поряд із Спасо-Преображенським собором, він протягом століть зазнавав руйнувань і перебудов. У 1620-х роках облаштований для домініканського костюлу. У другій половині XVII ст. Борисо-Глібський собор відбудований як православний храм. У 1672 р. із заходу зведена восьмигранна прибудова з банею. Таким чином разом із східною і центральною банями собор отримав об'ємно-просторову композицію трибаневого українського храму. Таким він і постав у реконструкції автора проекту реставрації архітектора М. В. Холостенка. Але єдине зображення Борисо-Глібського собору на титульному аркуші чернігівського видання книги «Алфавіт собранний рифмами сложенный» 1705 р. П. М. Попов висловив припущення, що автором мідьориту був український гравер Іван Стрельбицький [9. С.105].

Дослідники по – різному визначали зображену споруду [1, С.102]. На нашу думку, тут вміщено зображення чернігівського Борисо-Глібського собору. На користь цього свідчать зображення святих князів Бориса і Гліба на рівні бань храму. Крім того, в тексті книги вказано, що в її складанні брали участь студенти чернігівського Колегіуму, який знаходився на території Борисо-Глібського монастиря. Автором (або редактором) книги вважається чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, який і заснував Колегіум в 1700 р.

У центрі вгорі замість композиції «Трійця», яка була над зображенням Троїцького собору, тут вміщена інша. В цьому випадку ми бачимо в хмарах покоління зображення Бога отця з розпростертими руками. З-під собору виростають дві виноградні лози, які звиваються догори з обох боків заголовка. Вони утримують круглі лаврові вінки, в яких знаходяться поясні зображення князів і царів, закінчуючи Олексієм Петровичем (сином Петра I), який представлений двічі. Варто зазначити, що серед малюнків Києво-Лаврської іконописної майстерні XVIII ст. є тушкований малюнок, який створений під впливом гравюри на титульному аркуші «Алфавіту» 1705 р. Вгорі у хмарах, як і в гравюрі, Бог-Отець. Внизу постаті князів Бориса і Гліба, а в «Алфавіті» маємо їхні поясні зображення в круглих лаврових вінках. Між ними дещо змінений в деталях західний фасад чернігівського Борисо-Глібського собору [5. іл. 161 на с.64].

Ця гравюра зафіксувала зміни в зовнішньому вигляді Борисо-Глібського собору після відбудови у другій половині XVII ст. Головне, що вона засвідчила – це наявність з півночі і півдня від центральної бані двох невеликих бань. Таким чином, разом з центральною, східною банями і завершенням західної прибудови утворилась об'ємно-просторова композиція українського п'ятибаневого храму з двоярусними завершеннями. Бані розміщувались за осями північ – південь і захід – схід. Гравер чіткими лініями позначив пружні завершення барокових бань, двосхилий дах над західною частиною споруди з трикутним фронтоном. Зафіксовано також і невеликий схил даху із заходу над головним об'ємом споруди, вкритий, вірогідно, дошками. По-

дібний дах бачимо і над північною частиною будівлі. Всі об'єми і членування споруди гравер упевнено намітив лініями. Затемнені вікна художник виділив перехресним діагональним штрихуванням. А тіньова частина західної прибудови заповнена перехресним вертикальним і горизонтальним штрихуванням. Пілястри на кутах споруди, ребра грань західної прибудови та бань виділено окремими коротким штришками. Матеріальність стіни підкреслюється наявністю штришків – крапок на її площині. Варто зазначити, що західна прибудова представлена більш умовно і схематично, із порушеннями масштабних співвідношень.

У стародруках Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря вперше був представлений у гравюрі на дереві, вміщеній у книзі І. Галятовського «Скарбница потребная», яка вийшла друком у Новгороді – Сіверському 1676 р. Пізніше вона була повторена в чернігівському виданні книги І. Галятовського «Alkoran Machometow», яка побачила світ 18 травня 1683 р. У гравюрі передано явлення на ялині чудотворної ікони «Єлецької Богоматері». Це засвідчує напис на стрічці внизу. Зліва від стовбура дерева фортечна стіна з вежами уособлює місто Чернігів. Праворуч внизу видніється верхня половина Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря. Лінії окреслюють центральну баню з двоярусним завершенням та дві бічні і одна над нартексом з одноярусними завершеннями. На західному фасаді три напівкруглі закомари, які завершуються двосхилими дахами, влаштованими у XVII ст. Тіні з правого боку свідчать про світло, що йде від чудотворного образу. Це зображення невелике за розмірами і досить схематичне.

Чернігівська Іллінська церква лише один раз представлена на титульному аркуші «Нового заповіту», що побачив світ в чернігівській друкарні 1717 р. Ліворуч від Троїцького собору бачимо Іллінську церкву. До неї ведуть знизу сходи в тому самому місці, де вони знаходяться і нині. У гравюрі сходи йдуть далі догори, чого зараз немає. На північ від церкви невелика дерев'яна дзвіниця, яка не збереглася. Існуюча мурована дзвіниця зведена на початку XX ст. Сама ж Іллінська церква показана тридільною з трьома банями. Центральна баня має двоярусне завершення, а дві менші одноярусні. Таким чином, всі бані мають завершення на один ярус менші, ніж у пам'ятці у сучасному стані. З південного боку апсиди видно невелике приміщення ризниці, яке збереглося до наших днів. Членування церкви визначають лінії. Затемнені місця позначені горизонтальними штрихами, а вікна темними плямами.

Отже, пам'ятки архітектури Чернігова досить повно представлені у графічних творах другої половини XVII – початку XVIII століть. У мальованому плані Чернігова («Абриси») 1706 р. Іван Долинський представив сім мурованих храмів, шість дерев'яних церков, дві дзвіниці з дерева П'ятницького монастиря та церкви Здвиження. Також зафіксовані муровані будинки Павла Полуботка і полкової канцелярії, а також дерев'яний дім Феодосія Углицького. Показані плани Борисо – Глібського собору, будинку Колегіуму та ратуші. План зафіксував вигляд і стан пам'яток архітектури початку XVIII ст. Наукова цінність «Абрису» 1706 р. полягає і в тому, що частина пам'яток (особливо дерев'яні храми) не збереглися до наших днів.

Цей документ доповнюють зображення чернігівських храмів у друкованій графіці – на сторінках видань чернігівської друкарні. Перш за все йдеться про чернігівський Троїцький собор – головний храм Троїцько-Іллінського монастиря, при якому працювала друкарня. Твори виконані в техніках гравюри на дереві та мідьориту такими визначними майстрами як І.Щирський, Н.Зубрицький, І.Стрельбицький. За допомогою цих зображень можна доволі точно уявити проект Троїцького собору архітектора І.-Б. Зажера («Абрис»), який він показував гетьману Івану Самойловичу. Зображення Іллінської церкви та Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові у стародруках доповнили їхній візуальний вигляд у «Абрисі чернігівському» 1706 р. Особно представлений чернігівський Борисо-Глібський собор. Документ дав змогу відновити об'ємно-просторову композицію храму після відбудови у другій половині XVII ст. Поряд з іншими джерельними матеріалами зображення пам'яток архітектури Чернігова на сторінках стародруків та мальованому «Абрисі чернігівському» 1706 р. несуть важливу наукову інформацію про стан та зовнішній вигляд храмових і цивільних споруд історичного міста.

1. Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. – 224 с.: іл.
2. Адруг А.К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: Чернігівський ЦНІІ, 2013. – 182 с.: іл.
3. Адруг А. Троїцький собор у Чернігові: історія пам'ятки та художні особливості / Анатолій Адруг // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – 2012. – Число 4(40). – С.138 – 157.
4. Говденко М. Спас чернігівський: дослідження / М.Говденко // З історії української реставрації / За ред. В.Тимофійенка. – К., 1996. – С.143 – 151.
5. Жолтовський П.М. Малюнки Києво – Лаврської іконописної майстерні : Альбом-каталог / П.М.Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1982. – 287 с.:іл.
6. Карнабіда А.А. Чернігів: архітектурно – історичний нарис / А.А.Карнабіда. – К.: Будівельник, 1980. –128 с.: іл.
7. Клепиков С.А. Оформление книг, изданных новгород – северской типографией Барановича в 1674 – 1679 гг. / С.А.Клепиков // Книга и графика. – М., 1972. – С. 146 – 151.
8. Пляшко Л. Найдавніший план Чернігова / Л.Пляшко // Наука і культура. Україна. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С.241 – 244.
9. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів / Павло Попов, – К., 1926. – 137 с.: іл.
10. Степовик Д.В. Іван Щирський. Поетичний образ в українській бароковій гравюрі / Дмитро Степовик. – К.: Мистецтво, 1988. – 159 с.: іл.
11. Степовик Д.В. Українська гравюра бароко / Дмитро Степовик, – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2012. – 495 с.: іл.
12. Чернігівщина: енцикл. довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.. 1990. – 1006 с.: іл.

Стаття посвячена зображенням пам'ятників архітектури Чернігова XI – XVIII століть на сторінках чернігівських старопечатних видань і рисованню плану міста 1706 г.

Ключевые слова: Чернигов, памятники архитектуры, план Чернигова 1706 г., черниговские старопечатные издания.

The article is devoted to the images of architectural monuments of Chernihiv XI – XVIII centuries in the pages of old printed books of Chernihiv and at drawing town plan of 1706.

Keywords: Chernihiv, architectural monuments, plan of Chernihiv of 1706, old printed books of Chernihiv.

